



Розділ 3
РЕТРОСПЕКТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

Чухліб Тарас (Київ)

**Територія та кордони правобережного
Українського гетьманату**

Шандра Валентина (Київ)

**«Губернии на особых правах
и привилегиях состоящие...»
як політичний проект**

Романцов Олександр (Київ)

**Практика унормування правового статусу
військових губернаторів Російській імперії
(кінець XVIII — початок XIX ст.)**

Бойко Олена (Київ)

**Територія, кордони і адміністративно-
територіальний поділ Української Держави
гетьмана П. Скоропадського (1918)**

Кривобок Олександр (Одеса)

**Територіальні зв'язки як чинник формування
партійно-політичної і адміністративної мережі
на півночі Лівобережної України
(початок XX ст.)**




Тарас Чухліб

**ТЕРИТОРІЯ ТА КОРДОНИ
ПРАВОБЕРЕЖНОГО
УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ**

Українська революція XVII ст. перекроїла політичну карту Європейського континенту та внесла досить суттєві зміни в співвідношення сил між державами, які розташовувалися з одного боку між Балтійським та Чорним морями, з іншого — між річками Ельба та Дон. На території Центрально-Східної Європи¹ виникло нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, що йому у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені монархічні двори. Обраний на козацькій раді Війська Запорозького гетьманом Богдан Хмельницький став правителем новоствореної держави, а невдовзі був визнаний європейськими та азіатськими монархами як васальнозалежний володар. Протягом 1648–1657 рр. завдяки впровадженню Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості² Український гетьманат остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава фактично невіддільна, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону.

¹ Підтримуючи думку тих вчених, які впровадили у науковий обіг термін «Центрально-Східна Європа» (див., наприклад: *Wandych P. The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present.* — London, New-York, 1992; *Bardach J. Dla czego Europa Srodkowo-Wschodnia?// Nauka Polska.* — Nr. 5–6. — Warszawa, 1992. — S. 65 — 72; *Kloczowski J. L'Europe de Centre-Est dans l'historiographie des pays de la region.* — Lublin, 1995; Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. — Москва, 1996. — С. 156–250; *Миллер А. И. Об истории концепции «Центральная Европа»* // Там же. — С. 4–25; *Історія Центрально-Східної Європи.* — Львів, 1996; *Historia Europy Srodkowo-Wschodniej / Red. J. Kloczowski.* — Т. 1. — Lublin, 2000; *Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи.* — К., 2004; *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* — Вип. 1–6. — К., 2000–2006), переконані, що історично до цього регіону належить й Україна.

² *Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* — К., 2003; *Його ж. Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць.* — К., 2003. — С. 146–173; *Його ж. Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманом // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина I.* — Чернівці, 2003. — С. 315–318.

До 1648 р. територія Правобережної України* охоплювала кордони Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств, що входили до складу Речі Посполитої. Найбільш детально картографування цього історико-географічного регіону з визначенням населених пунктів та інших об'єктів здійснив ще у 1630-х рр. французький інженер Гійом Ле Вассер Боплан³. Саме у межах Черкащини та південно-східної Київщини протягом першої половини XVII ст. формувався своєрідний козацький устрій, який незабаром став головним чинником утворення політико-адміністративних інститутів Українського гетьманства.

Початок Національно-визвольної війни українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким спричинив до появи на теренах Правобережжя полково-сотенного адміністративного поділу його території у вигляді Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Канівського та Білоцерківського полків. Цей устрій поступово змінював польські державні інституції і поширювався на інші українські землі. Якщо «старі» реєстрові правобережні полки займали простір величиною до 3 000 кв. км., то полки, що виникли у період з 1648 до 1651 рр. були набагато більшими. За підрахунками Івана Крип'якевича, лише площа новоствореного Київського полку обчислювалась у 20 000 кв. км.⁴

Поступово територія, яка переходила під юрисдикцію гетьмана Богдана Хмельницького, збільшувалася. Поряд з Київським виникають Брацлавський, Паволоцький, Уманський, Кальницький (Вінницький), а також Тарговицький та Лисянський полки, що охоплювали територію колишніх Київського та Брацлавського воєводств Корони Польської. Невдовзі полково-сотенний устрій Українського гетьманату охопив землі південно-східної Волині та Поділля й навіть порубіжних районів Руського воєводства Речі Посполитої. Під час українсько-польських переговорів у лютому 1649 р. гетьман Хмельницький заявив, що під його владою повинна бути не лише територія

* Правобережна Україна (Правобічна Україна, Правобережжя) — історико-політико-географічна назва частини території України, яка займала обшир «на правому березі» Дніпра, тобто простяглася на захід від цієї річки. Займала територію Київщини, Черкащини (більшої частини), Волині та Поділля. У другій половині XVII–XVIII ст. щодо цих земель вживалися такі назви: «тогобічна Україна», «той бік Дніпра», «задніпровська Україна», «чигиринська сторона Дніпра», «чигиринська Україна», «тогобічна козако-руська малоросійська Україна», «польська область», «польська сторона Дніпра» та ін.

³ *Вавричин М., Голько О.* Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. — Львів, 1998. — С. 155–229.

⁴ *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 239.

Наддніпрянщини, Волині і Поділля, але й землі по Львів, Галич та Холм. Згодом між ворогуючими сторонами було укладене тимчасове перемир'я, яке обмежило бажання гетьмана оволодіти західноукраїнськими землями. Демаркаційна лінія, яка була встановлена між Польщею і козацькою Україною, проходила «по ріки Прип'ять і Горинь, а від Подільського і Брацлавського воєводства по Кам'янець»⁵. Однак польська сторона намагалася відсунути розмежувальну лінію у східному напрямі і обмежити українську територію кордоном по лінії річок Случ і Буг, де б прикордонними козацькими містами ставали Бар, Вінниця і Брацлав.

Згідно з рішеннями Зборівської угоди (8 серпня 1649 р.) між урядами короля Речі Посполитої Владислава IV і гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького територія, що знаходилася під владою українців на Правобережжі, складалася із земель, що контролювалися Київським, Білоцерківським, Канівським, Корсунським, Чигиринським, Брацлавським, Уманським, Кальницьким та Паволоцьким полковниками. Кордони правобережних українських володінь окреслювались таким чином: «...від Дніпра почавши з цієї тут сторони в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямполя до Дністра...»⁶. У даному випадку гетьман втрачав територію нещодавно утворених Подністровського (Подільського, Могилівського), Барського, Звягільського, Любарського, Миропільського, Меджибізького, Чечельницького та Остропільського полків. Так звана Українська лінія пролягала у Брацлавському полку через колишній кордон одноіменного воєводства, захоплюючи такі прикордонні міста як Браїлів, Станіславчик, Мурахва, Пенківці, Копистерин, Шаргород, Садковець, Чернівці, Стіна, Ямпіль. У Вінницькому полку крайніми сотенними містами і містечками були Вінниця, Прилуки, Погребище і Борщагівка. Рубіжними містами на заході і півночі Білоцерківського полку стали Паволоч, Івниця та Коростишів.

Подальші події Української революції не давали змоги стабілізуватися політичній ситуації, а отже не були сталими національна територія і кордони гетьманату. Білоцерківське перемир'я 1651 р. обмежувало його територію лише кордонами колишнього Київського воєводства, але у наступні роки влада гетьмана на Правобережній Україні збільшувалася. Іван Крип'якевич, який підсумував наявні архівні документи з даного питання, визначив приблизну лінію західного кордону Українського гетьманату у 1653–1654 рр. Вона

⁵ Цит. за: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 144–145. — Львів, 1926. — С. 111.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1861. — С. 415–416.

проходила через Яругу, Черніївці, Мурахву, Красне, Вінницю, Прилуки, Самгородок, Паволоч, Макарів, Чорнобиль, Краплівку. А загальна площа території, на яку поширювалася гетьманська юрисдикція у цей час, становила близько 200 000 кв. км.

У 1657 р. територія козацької держави трохи збільшилася — на заході її прикордонними містами стають Видибір, Висоцьк, Степань, Гоща, Острог, Заслав, Старий Констянтинів, Межибіж, Калюс. Під час переговорів у Гадячі в серпні — вересні 1658 р. козацьке посольство домогалось створення удільного Руського (Українського) князівства, куди б разом з лівобережними полками входила територія таких польських воєводств, як Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське і Руське, що однак не було здійснено в силу різних обставин. У 1660 р. новообраний гетьман Юрій Хмельницький бажав встановити кордони з Річчю Посполитою, які б опиралися на рішення Зборівської угоди: «...а починається та Зборівська границя окреслена від річки Горинь і від міста Острога, тоді Острог, Заславль, Гоща граничать від Волині. Межибіж, Вінниця, Бар, Зінків граничать від Поділля. Студениця, Могилів, Ямпіль, Рашков граничать від Волоської землі. А сидять названі города на Случі, Горині річками і Бугом, Горинь впадає в Прип'ять, а Прип'ять впадає в Дніпро, і не займає Кам'янця-Подільська, ані Волині, ані Поділля»⁷.

Після розподілу козацької України протягом 1660–1663 рр. на два гетьманства (до цього спричинили як внутрішні, так і зовнішні чинники) поступово оформлюється східний кордон правобережної частини гетьманату, який визначався природнім рубежем — р. Дніпро. Незважаючи на територіальний поділ, на землях, що перебували під владою правобережних гетьманів, продовжували зберігатися інститути української державності у вигляді полково-сотенного устрою. Він функціонував у постійній боротьбі з намаганнями сусідніх держав утвердити тут власні державно-політичні структури. У 60-х — першій половині 70-х рр. XVII ст. територія Правобережної України складалася з Черкаського, Канівського, Білоцерківського, Корсунського, Брацлавського, Уманського, Могилівського (Подільського), Кальницького, Тарговицького і Паволоцького полків. Під час укладення Бучацької угоди 1672 р. представники гетьмана Петра Дорошенка домогалися встановлення західних кордонів по річках Горинь і Лабунь. За домовленостями між урядами Речі Посполитої та Османської імперії українському гетьману віддавалась під управління територія Південної Київщини і всієї Брацлавщини. Згодом, у 1686 р. Іван Самойлович відзначав, що його попередник володів землями «від Случі до Дністра» і, в зв'язку з цим, ця територія повинна належати не Польщі, а Війську Запорозькому.

⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — Ч.1. — Москва, 1858. — С.124.

Згідно з дослідженнями американського вченого Джорджа Гаєцького українська державна територія на Правобережжі за станом на середину 70-х рр. XVII ст. окреслювалася, головним чином, такими політично-географічними кордонами: на заході — річкою Случ; на сході — Дніпром; на півдні — Дністром; і на півночі — вздовж Словаччини та Прип'яті⁸. Описуючи голандську карту Європи кінця XVII — початку XVIII ст., де була зображена *Ucraina terra Cossacorum* («Україна земля Козацька»), історик Володимир Січинський відзначав, що кордони її правобережної частини йдуть «по Дністру, Сереті, далі за Тарнополем доходять до Володимира і верхів'я Турії. Звідси кордон йде недалеко від р. Прип'яті, перетинаючи Стир і Случі у нижчих частинах і доходять майже до Мозиря. Далі кордон перетинає Прип'ять і Дніпро вище Чорнобиля і йде на північ»⁹.

Розглядаючи Правобережжя як сферу геополітичних інтересів інших країн, неможливо не висвітити межі польського адміністративно-територіального устрою, який існував тут раніше і мав тенденцію до відновлення своїх інститутів протягом безперервних військових дій між різними ворогуючими сторонами у 1650–1670-х рр. На основі реконструкції кордонів Київського, Волинського, Брацлавського та Подільського воєводств Микола Крикун відзначав, що у середині XVII ст. загальна площа території Правобережної України становила 156 кв. км.¹⁰ У своїй відомій монографії вчений розглядає ареал «польського» Правобережжя в рамках території, яка межувала: на півдні — з Молдавським князівством, татарсько-турецькими володіннями і землями, що контролювались Запорозькою Січчю; на заході — з Руським і Белзьким воєводствами Корони Польської; на півночі — з Брестським і Мінським воєводствами Великого князівства Литовського; на сході — розмежувальна лінія проходила по Дніпру. Східний кордон встановлювався рішеннями Андрусівського договору 1667 р. між урядами Речі Посполитої та Московської держави. Згідно з цими постановами лише Київ з околицями радіусом в одну милю залишався у правобережних володіннях московського царя Олексія Михайловича та лівобережного гетьмана. Розмежування території на правому березі Дніпра навколо українського міста мало відбутися наприкінці 1667 р., але, в силу різних обставин, не відбулося.

У 1672 р. було ухвалене рішення про турецько-польське територіальне розмежування Правобережної України. Принцип розмежу-

⁸ *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 2. — Cambridge, 1978. — P. 567.*

⁹ *Січинський В. Україна на європейських мапах // Територія України. — Прага, 1944. — С. 40.*

¹⁰ *Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воєводств в свете источников. — К., 1992. — С. 178.*

вання, який був покладений в основу компромісного міждержавного рішення, полягав у тому, щоб кордони повинні були «описані й окреслені як за давніх часів»¹¹. Однак у наступні роки, зважаючи на загострення турецько-польських стосунків, таке розмежування українських земель не відбулося.

Події довготривалої Визвольної війни спричиняли до постійних змін території і кордонів Української держави. Крім того, вони значно впливали на особливості розвитку Правобережжя як її складової частини. Адже майже всі військові дії, що відбувалися у 1648–1675 рр., проходили на землях, які знаходились на правому березі Дніпра. Спустошливі «козацькі війни» сприяли занепаду економічного життя у регіоні. За деякими підрахунками, Правобережна Україна на середину 1670-х рр. втратила біля 80% свого населення. «Сьогодні ця країна (Правобережна Україна — Т. Ч.) геть зруйнована, війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куток Європи в пустинні поля»,¹² — саме так характеризував економічний стан Правобережжя французький дворянин де Божо, який за дорученням польського уряду перебував у 70-х рр. на українських землях. Про руїну правобережної Гетьманщини у своїх творах неодноразово говорили козацькі літописці Роман Ракушка-Романовський («Самовидець»), Самійло Величко та Григорій Граб'янка. Разом з тим, проблема розмірів спустошення правобережних земель у другій половині XVII ст. залишається дискусійною у вітчизняній та зарубіжній історіографіях.

Досліджуючи вплив геополітичного фактора на причини поділу Українського гетьманату у 1660–1670-х рр., слід відзначити, що козацький устрій, який був головним чинником національної державності, поширювався у різних регіонах Правобережжя досить нерівномірно. Ще задовго до початку Національно-визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким під впливом різних історико-географічних причин виник своєрідний «земельний» поділ на Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля, який охоплювався адміністративно-територіальним устроєм Корони Польської. Після 1648 р., згідно з дослідженнями Івана Крип'якевича та Олександра Гуржія, козацькі адміністративні полки, що виникли на Правобережній Україні в середині XVII ст., не завжди вкладалися у межі старих воєводських кордонів.

Традиційним центром існування козацьких державних інститутів були подніпровські землі південної Київщини. З 1648 по 1676 рр. вони традиційно поширювалися на Київський, Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський та Чигиринський козацькі полки. Не викликає сумніву, що територія правобережного Подні-

¹¹ Там же. — С. 27–28.

¹² Цит. за: Гуржія О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 262–263.

пров'я була ядром державотворчих процесів на українських землях в добу пізнього середньовіччя. Інша ситуація складалась у північній частині Київщини. Тільки під час найвищого піднесення революційного визвольного руху (1649–1650 рр.) тут виникли Брагінський і Овруцький полки, які незабаром зникли. Хоча північні кордони правобережних володінь Київського полку межували по річці Прип'ять з Великим князівством Литовським. Центральні київські землі охоплювали Паволоцький, Тарговицький і, частково, Білоцерківський полки. Слід відзначити, що традиційний західний кордон Української держави («по Случ») був водночас межею між Київщиною і Волинню, а також колишньою адміністративною лінією поміж Волинським і Київським воєводствами.

Найменше український адміністративно-територіальний устрій поширився на Волині. Проте відомо, що наприкінці 1640-х рр. тут були сформовані Звягільський, Гоцанський, Любарський та інші полки. Окрім того, козацькі гетьмани протягом кінця 40-х–70-х рр. XVII ст. постійно домагались встановлення кордону з Річчю Посполитою по р. Горинь, яка протікала по території Східної Волині. Також були намагання поширити межі Українського гетьманату до р. Вісли — такі стремління окремих гетьманів вели до автоматичного включення всіх волинських земель до складу козацької республіки.

Значною мірою полково-сотенний устрій поширювався на землі Брацлавщини. Тут були такі полки: Кальницький (пізніше Вінницький), який охоплював північну частину регіону, Брацлавський — на південному заході, Уманський — на південному сході. Частина брацлавського Росько-Торчського межиріччя належала Білоцерківському полку, а заснований у 1651 р. Паволоцький полк охопив північно-східний район Кальницького полку. Козацький устрій не поширювався на майже все межиріччя Савранки (правої притоки Бугу) — Бритавки (правої притоки Савранки) — Кодими — Ягорлика — Дністра. Таке становище було викликане географічною близькістю Кримського ханства, а також земель, що належали Очаківській, Білгородській та Буджацькій ордам. Саме через територію Брацлавщини пролягали відомі татарські шляхи у Східну Європу (Чорний і Кучманський шляхи).

Великими труднощами відзначалося встановлення державних інституцій на землях Поділля. Межування власне польськими воєводствами на заході і Молдавським князівством, яке відносилось до сфери впливу турецького султана — на півдні, не давало змоги для суцільного охоплення даного регіону козацьким устроєм. До 1676 р. на Східному Поділлі проіснував Могилівський (Подільський) полк. Сусідство з дунайськими князівствами у геополітичному відношенні було нещасливим для Поділля. У 1670-х рр. багатотисячні армії турецького султана і кримського хана неодноразово спустошували ці українські землі. Крім того, наявність таких могутніх фортець

європейського рівня, як Кам'янець-Подільська, Хотинська, Барська і Меджибізька, весь час приваблювала польських і турецьких завойовників.

«Саме географічне положення України, розташованої на рівнині, не володіючій природними захисними кордонами і оточеної з півдня і південного заходу турецькими васалами, з заходу — ворогами ляхами, а з північного сходу — Москвою, вказувало на неможливість довгого самостійного буття»¹³, — так влучно характеризував геополітичне становище України у другій половині XVII ст. російський історик права І. Розенфельд.

Національна державна територія у роки Національно-визвольної війни охоплювала більшість регіонів Правобережної України. Оцінюючи політичне становище правобережних козацьких полків (які згодом трансформувалися у правобережну Гетьманщину), треба відзначити їх безпосереднє політико-географічне межування з такими могутніми державами Східної і Південно-Східної Європи, як Річ Посполита, Османська імперія і Кримське ханство. Крім того, починаючи з кінця 1660-х рр., почав утворюватися кордон з Лівобережною Україною та Московським царством. Територіальні особливості еволюції державних інституцій на Правобережній Україні протягом 1648–1676 рр. полягали в тому, що козацький устрій не утвердився на «прикордонних» землях — Західній та Центральній Волині, в окремих районах Північної Київщини й Південної Брацлавщини, а також Західному Поділлі. Треба відзначити, що геополітична зацікавленість сусідніх держав в «українській справі» не зникла і в наступні роки.

II

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між Московською державою та Річчю Посполитою. Через декілька місяців, 18 липня, польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, де говорилося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати «по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось»¹⁴. Поляки також пропонували, «щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може»¹⁵. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці

¹³ Розенфельд І. Б. Присоединение Малороссии к России (1654 — 1793). — Петроград, 1915. — С. 24.

¹⁴ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові (далі — БМЧ Краків). — Од. зб. 2109, арк. 109–111.

¹⁵ Там же. — Од. зб. 2107, арк. 73.

листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні. 30 грудня на засіданні ради польського сенату вирішили прийняти московські вимоги щодо закріплення за нею Лівобережжя й підписання 10-, 12- або 16-ти річного мирного договору. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був підписаний.

Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою та припинило польсько-російську війну 1654–1667 рр. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського й московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя — до Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі в 1669 р., а Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Політичні структури гетьманату (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я.

У зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського перемир'я не виконувалися, а тому в жовтні-грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжилися у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. В тексті Московського договору говорилося «про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні»¹⁶. Під час розмов з польськими дипломатами А. Ордин-Нащокін добився від них згоди проводити переговори з урядом П. Дорошенка. Однак ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою і Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. король Михайло Корибут одержав офіційне повідомлення про початок війни від султана Мегмеда IV), але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися

¹⁶ Acta historica res gestas Poloniae illustranta ab anno 1507 usoue ad annum 1795 // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. 2. — Pars. 1. — Kraków, 1880 — S. 586; Санін Г. А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 132.

переходу Правобережної України під «високу руку» царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України піднімалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів включно аж до 1714 р. Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.), але фактично не виконувалися. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. в Каджині, відзначалося, що московський цар «жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава, проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону ЙКМ і РП (його королівської милості і Речі Посполитої — Т. Ч.) вдавалися...»¹⁷. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: «Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затвержені»¹⁸.

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеев наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники гетьманату. На що поляки відповідали, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих з королем правобережних козаків «прийняти під свою царської величності високу руку»¹⁹. Після чого Матвеев висловив таку думку: «Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо»²⁰.

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини гетьманату під її протекцію. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П.Дорошенку та польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків й донських козаків.

У результаті прийняття гетьманом П. Дорошенком турецької протекції в центральній-східній частині європейського регіону з'явилася третя сила, яка ще з часу володарювання Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу на Україні. Розпочавши

¹⁷ Acta historica . — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 561.

¹⁸ Ibid. — S. 495.

¹⁹ Санин Г.А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 134.

²⁰ Там же.

за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан — Т. Ч.) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам — Т. Ч.) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали»²¹. Крім того, представники султана під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманату.

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава Українська має належати козакам у старих кордонах»²², — зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. За Бучацької угоди, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. Хоча у квітні 1673 р. польський сейм не захотів ратифікувати ці домовленості з Туреччиною.

Разом з тим відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України відкривала перед лівобережною частиною гетьманату й Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, «склавши руки», дивилась на розгром Польщі турками (хоча, на основі Андрусівського і Московського договорів, мала допомогти їй військами), вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівського перемир'я. Таким чином, Україна вже була розподілена між трьома монархічними державами.

²¹ Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 2. — Krakow, 1883. — S. 1109.

²² Бібліотека Національна у Варшаві (далі — БНВ Варшава). — Відділ мікрофільмів, ф. 6639 (м-ф. 32423), № 615; Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД Варшава). — Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». — № 77/467; Там же. — Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 222.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні послы почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, «з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави»²³. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіння землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленувало козацьку державу між сильнішими сусідніми країнами. 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що, по-перше, Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV). 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату 1672 р.

Текст польсько-турецького перемир'я складався з восьми статей. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада розповсюджувалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської й паволоцької фортець). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирьохлітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої «права» на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за

²³ *Понов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. — Санкт-Петербург, 1854. — С. 109.

Правобережжя, але вже поміж Портою з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною — з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра.

Після тривалих переговорів між Я. Пінським, Мустафою-ефенді та Мегмедом IV турецька сторона погодилася підписати т. зв. Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, який торкався «українського питання», був змінений. Тепер «Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею»²⁴. Отже знову за територією «від Дніпра до Случі» визнавалися права васальної держави. Обидві «високі сторони» брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р.

Від часу укладення Бучацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана — своїм підданим. Втручання Московської держави й перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого «намісника» в Україні. Але Ю. Хмельницького ще потрібно було «посадовити» в Чигирині, який знаходився під владою І. Самойловича та московських воевод. Гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому 1678 р. турецька армія здійснила чергову спробу захопити Чигирин.

17 серпня 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема «вічного миру». Польща знову вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають»²⁵. Таким чином, як підсумовували російські послы, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. зв. «великих згонах» місцевого населення на Лівобережжя.

²⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замоїських», № 3037, арк. 321; *Konopczyński W. Polska w okresie wojen tureckich.* — Kraków, 1924. — S. 20–23.

²⁵ *Галактионов И. В., Чистякова Е. В. А. Л. Ордин-Нашокин русский дипломат XVII в.* — Москва, 1961. — С. 128.

26 серпня 1680 р. до Кримського ханату (хан Мюрад-Гірей одержав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним. Заїхавши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до свого складу ще одного члена посольства (писар С. Ракович мав представляти інтереси гетьманату), 25 жовтня посли прибули до татарської столиці Бахчисараю. Більше двох місяців тривали напружені переговори. 3 січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: «...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру»²⁶. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що «у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими»²⁷. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі (квітень, 1682). Він вже не згадував про те, що частина придніпровських правобережних земель має залишатися незаселеною. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Разом з тим, Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви. Одночасно укладення цього договору надавало можливість Османській імперії розпочати війну з австрійським імператором Леопольдом I та сприяло подальшому просуванню турків углиб Центральної Європи.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Ю. Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: «...донеси і те Й.Ц.В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах є..., що Україна козакам належать має»²⁸. Саме тому, продовжував король, «коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й.Ц.М. (його царська милість — Т. Ч.) до такого не допускав і з нами найперше спілкувався»²⁹. Безперечно, мир між Портою й Московією штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем, а також спонукав до більш тісного спів-

²⁶ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850. — С. 143–144.

²⁷ Там же. — С. 271–271.

²⁸ БНВ Варшава, Відділ мікрофільмів. — Од. зб. 123, арк. 297.

²⁹ Там же.

робітництва з Австрійським двором. 31 березня 1683 р. Ян III Собеський у Варшаві укладає наступально-оборонний союз проти Османської імперії. Обидва монархи зобов'язувалися надати один одному військову допомогу в разі нападу турків на Відень чи Краків: король мав виставити 40-тисячне, а цісар — 60-тисячне військо.

У кінці травня — першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо приналежності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: «...по вчинених під Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Салтан написав Царській Величності Київ з іншими містами»³⁰. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда I, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й.Ц.В. у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано»³¹. Таким чином, московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалася на утримання лише Лівобережної України, але разом з Києвом.

Австрійський імператор та римський папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписати мирний договір з царем на запропонованих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського «вічного миру» до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними»³². Москва не погодилася з таким «сценарієм» спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: «...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних -Т.Ч.), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий...(грошей — Т. Ч.)»³³.

Ще у березні-травні 1684 р. була організована так звана «Священна ліга» за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом римського папи Інокентія IX. Наступально-оборонний союз

³⁰ Памятники дипломатических сношений... — Т. 6. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 595.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 181, № 70, арк. 379.

(«*offensivi et defensivi belli societas*») цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією, а тому ввійшов до історіографії як антитурецький. Згідно з його умовами, австрійський цісар і польський король мали надати якнайкраще військо, а венеційський дожа — морський флот. Також учасники «Священної ліги» домовлялися відвойовувати в турків утрачені раніше території. Зокрема, Річ Посполита повинна була повернути Поділля з Кам'янцем і «Україну» («...*fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmttas Poloniae, Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent*»)³⁴. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах утвердитися на правобережних землях. Головним чином, цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень укладає договори з Швецією й Бранденбургом, правителі яких у випадку посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на поміч польській шляхті. Отже всі вищеназвані зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польсько-Литовської корони рух щодо налагодження міцного союзу з Московською державою.

Однак російський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав. Він висунув ряд вимог свого вступу до «Священної ліги». Небажання турецького уряду відмовитися від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Посполитою. А тому цар запропонував королеві підписати «вічний мир» за умови його відречення від Лівобережної України, правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Польсько-Литовської держави. Всі ці пропозиції до короля були оформлені російськими дипломатами на основі пропозицій гетьмана І. Самойловича. Активно вмовляли Москву підписати мирний договір з Польщею представники Голандії, яким була вигідна війна обох країн з Османською імперією. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн «Священної ліги» проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. — питання про володіння Україною «з лівого берега Дніпра»³⁵.

З огляду на це в лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно

³⁴ Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku / Oprac. Zb. Wójcik. — Warszawa, 1985. — S. 123.

³⁵ Конреева Т. Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 до «Вечного мира» 1686 г.): Автореферат... канд. ист. наук. — Ленинград, 1952. — С. 20.

напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини³⁶. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити І. Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня, Гжимультовський заявив росіянам, що для того, аби він підписав мирний договір, потрібно насамперед повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали»³⁷. І тільки після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з лівобережним Українським гетьманом, вони почали погоджуватися на компромісні рішення. 6 квітня був підписаний текст договору, що складався з 33-х статей. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України — Т. Ч.)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи», — проголошувала четверта стаття³⁸. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже «Їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону»³⁹. Але, разом з тим, не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирини — «... ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер»⁴⁰. Отже, московсько-польський договір 1686 р. хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між обома державами — проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

В зв'язку з цим у серпні 1686 р. до польського короля було відправлене московське посольство Б. Шереметьєва, яке за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І. Самойловича мало вимагати повернення подніпровських земель під управління Українського гетьманату. Слід зазначити, що після укладення «Вічного миру», український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною.

Дипломатичний принцип *uti possidetis* (володій, чим володієш), запропонований австрійськими представниками, не влаштував Польщу, адже Поділля та південно-східні землі Київщини знаходи-

³⁶ Греков И.Б. Вечный мир 1686 года: Автореферат... канд. ист. наук. — Москва, 1950. — С. 25.

³⁷ Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. — Warszawa, 1994. — С. 43.

³⁸ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 315.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же. — С. 316.

лися в руках турків. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою й Портою в довоєнний період. Після сімнадцятьох спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16 січня 1699 р., відзначалося: «Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує»⁴¹.

Отже, згідно з Карловицьким договором, Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща добилася вирішення своїх геополітичних інтересів і одержала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим, міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. У травні 1701 р. польські дипломати домагалися від царя Петра I та гетьмана І. Мазепи відступлення Стайок, Трипілля та Трахтемирова й дозволу на заселення Подніпров'я, яке, згідно з договором 1686 р., повинно було залишатись обезлюдненим.

Великі зміни в міжнародному становищі поліцентричного Українського гетьманату викликала Північна війна 1700–1721 рр., яка велася між Росією, Данією, Польщею («Північний союз») з одного боку, і Швецією — з іншого. Головним завданням Північного союзу була боротьба зі шведами за прибалтійські території та протидія поширенню гегемонії Шведського королівства не лише в Північній, але й у Центральній-Східній Європі.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воевода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, нараховував вісім пунктів. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій — узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому відзначалося, «...що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в

⁴¹ Collectanea z dziejopisów tureckich do historii polskiej służących. — Т. 2. — Warszawa, 1825. — S. 196-197.

нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві ЙМсці (його милості — Т. Ч.) і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»⁴²; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. Після Андрусова 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

Однак військова перемога Росії поблизу Полтави стала переломною в ході Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над Україною, але й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано «Вічний мир» 1686 р. та «Вічний оборонний союз» 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої, включно з правобережними українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва з східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Ві-

⁴² Ibid. — S. 85.

тебська а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук. Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на віддання прибалтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Російської імперії на чолі з Петром I була оточена об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу р. Прут. Російський цар був змушений підписати не вигідний для себе Прутський мир з турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору (від 12 липня) говорилося: «в польские дела Его Царское Величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отымают»⁴³. Турецький текст цієї статті був трохи інший. Обидва варіанти означали наступне: Росія повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, даний пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну.

Поразка Російської імперії в Прутській кампанії зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цієї території Українського гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Сильним.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно — курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу «козацьких» Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на

⁴³ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. XI. — Вып. I. — Москва, 1964. — С. 216.

переговорах з турками неодноразово заявляли про «дідичне» право короля володіти цими землями.

Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Російської імперії. Після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII Густавом та І. Мазепою Август II Сильний відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією був укладений мир в м. Торуні, згідно з яким остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував «Вічний мир» 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Протягом 1711–1712 рр. за напояганням польського короля і за попередніми міжнародними домовленостями відбулося виселення усіх жителів козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну.

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порту був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його положеннями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Костантинопольського договору султан Агмед III надав П. Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713, у м. Адріанополі було підтверджено статті попереднього договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті, що стосувалися «українського питання», були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари і Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточний міжнародно-правовий статус більшої частини Українського гетьманату був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже було виведене населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

III

Зважаючи на постійні військові дії, які велися між Польщею й Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти, розміри території, яку займала «Палієва держава»* в другій половині 80-х рр. XVII ст. — на початку XVII ст., не були сталими. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків. Новоутворений Фастівський полк як адміністративна одиниця охоплював частини територій зниклих у середині 1670-х рр. Білоцерківського, Паволоцького, Тарговицького та Київського полків. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Паволоцького. Наказний гетьман Самусь намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А. Абазином. Його влада розповсюджувалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50–70-ті рр. XVII ст., а й охоплювала окремі сотні колишніх Уманського, Кальницького й Могилівського полків. На південній Київщині за допомогою полковника Захарія Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк, який поширювався на частину території зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 1680-х рр. починає відновлюватися традиційний західний кордон гетьманату. Те, що полковник Палій «узурпував собі владу» на території по р. Случ, відзначалося ще на сеймі 1688 р. На цьому наголошував і один з депутатів вального сейму у 1692 р: «...привласнює (Палій — Т. Ч.) собі... аж по Случ»⁴⁴. У тому ж році королівський комісар С. Друшкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» й претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським. Неодноразово відзначав політичне «свавільство» козацької старшини, яка встановлювала власні кордони в 90-х рр., великий коронний гетьман й руський воєвода Речі Посполитої С. Яблоновський. Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа козацького устрою проходила по лінії Демидів—Литвинівка—Бородянка—Радомишль—Коростишів.

* Термін «Палієва держава» було вперше вжито істориком Борисом Крупницьким для означення правобережної частини Українського гетьманату, на яку поширював свою владу білоцерківський (фастівський) полковник Семен Палій.

⁴⁴ Бібліотека Ягелонського університету в Кракові, відділ рукописів. — Од. зб. 1151, арк. 56–57.

Північний кордон козацького устрою в даний період постійно зазнавав змін. Спочатку він проходив по річках Прип'яті й Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада Семена Палія, територіально зменшились і почали обмежуватись р. Уж, а згодом р. Тетерів. Слід зазначити, що в окремі роки козацький устрій поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, у 1694 році відбулося укладення перемир'я між військами польського регіментаря Б. Вільги й українського полковника Семена Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Щука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості⁴⁵. «Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве... не переходили»⁴⁶, — писав лівобережний гетьман Іван Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про стремління фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на варшавський сейм повідомлення про те, що, «зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон»⁴⁷, полковник Семен Палій розставляє там своїх козаків.

Західні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів відроджуваного гетьманату межували з володіннями Київського полку, який підкорявся лівобережному гетьману. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході — по Дніпру. Для козацької організації Правобережної України даний кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялась, головним чином, лише гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників у досліджуваній період. На південному сході вони межували з територією, на яку розповсюджувалась юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів.

⁴⁵ Королук В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки института славяноведения. — Т. IV. — Москва, 1951. — С. 230.

⁴⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 411.

⁴⁷ Балабушевич Т. А. Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII–початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 31.

Таким чином, на початку XVII ст. правобережна козацька старшина опанувала майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада українських полковників не була докритою з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя та проблеми правових відносин між ними та королівською й шляхетською владами. Очевидно, саме тому польська шляхта присвоїла Семену Палію титул *dux malorum et scelerum artifex*. В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. відзначалося, що Палій, «опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію...»⁴⁸.

У зв'язку з цим в 1701 р. Польща розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а Палій припинив усілякі політичні відносини з королем та його підопічними, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю». На землях Київщини, східної частини Поділля та Волині влітку 1702 р. розпочалося повстання місцевого люду проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з Українською революцією середини XVII ст. Семен Палій разом з іншими правобережними полковниками публічно відмовився від протекції польського монарха й заявив про присягу «наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й[ого] М[илості] Пану Гетьманові Мазепі»⁴⁹.

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції. Одержавши в середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського гетьманату, які існували тут з 1648 по 1676 рр. й були знищені у другій половині 70-х — на початку 80-х рр. XVII ст. у результаті військових дій між Варшавою, Москвою, Стамбулом, Чигирином та Батурином. Одержуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно «лякали» протекцією московського царя), правобережне Військо Запорозьке із корпоративної організації поступово трансформувалося в автономну державно-політичну структуру з підконтрольною територією та кордонами — «Палієву державу». Такий процес «узурпації» влади на Правобережжі сприяв її об'єднанню з лівобережною частиною Українського гетьманату.

⁴⁸ Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 496–503.

⁴⁹ Цит. за: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — С. 119.